

Сергієнко С.Ю.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У 20-І РОКИ ХХ СТ. В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовані фрагменти мемуарної літератури, у котрих розглянуті особисті відносини українців. Автор залучив до дослідження ті праці, які, на його погляд, у цілому об'єктивно висвітлюють взаємовідносини людей у 1920-і роки. У той же час зауважено, що мемуари іноді містять і неточні відомості про стан цих взаємовідносин. Підкреслено, що, згідно зі спогадами, відносини людей на початку 1920-х років були більш напруженими, ніж у середині цього періоду. Автор, виходячи із змісту мемуарів, наголошує, що одним із результатів війн і революційних подій стало широке розповсюдження брутальності в особистих стосунках. У статті подані факти взаємовідносин студентів різного соціального походження, причому підкреслено, що студенти – вихідці із села спілкувалися українською мовою, а вихідці із родин так званих «непманів» спілкувалися російською. Виділив автор і проблему взаємовідносин професорів і студентів. Розглянуто приклади впливу пануючої ідеології на відносини у колі літераторів-початківців, а також на відносини у родині. Показано, що мемуаристи, які у 1920-х роках були ще дуже молодими, досить вільно будували свої особисті стосунки. Зазначено, що у спогадах висвітлюються особисті відносини української молоді у дошлюбний період, зокрема розглянуто вплив на молодих людей теорії «вільного кохання». Звернено увагу на те, що уже в 1920-і роки у суспільстві проводилася думка – інтереси держави вище інтересів особи. Автор зазначає: у спогадах засвідчено, що у відносинах у лавах правлячої партії в цей період проявлялося «дворушництво», коли на зборах говорили і підтримували одне, а у спілкуванні з товаришами – інше. Наведено факт, коли члени правлячої партії замість відстоювання своїх поглядів у чесній полеміці пускали в хід кулаки. Така позиція, судячи зі спогадів, була інспірована частиною партійного керівництва. Автор статті підкреслює деякі відмінності свідчень мемуарів і щоденників і наголошує, що щоденники більш точні у фіксації подій, але часом перебільшують значення окремих фактів, котрі кінець-кінцем виявляються другорядними. Мемуари можуть не завжди точно відображати хід подій, що є наслідком як хиб людської пам'яті, так і свідомого бажання викривити істину, але вони, у цілому, обгрунтовано виділяють ключові події життя суспільства.

Ключові слова: особисті відносини, спогади, спілкування, події, студенти, суспільство.

Постановка проблеми. Особисті відносини складають одну з основ життя людей. Вони багато в чому визначають рівень розвитку суспільства, його культуру в цілому. Еволюція суспільства постійно корегувала відносини осіб і в той же час ці відносини в значній мірі визначали шлях еволюції. Особа знайома з історією людства не може не помітити, як під впливом життя змінювалися особисті відносини. Рубежами цих змін ставали знакові події в житті суспільства. Саме на цих рубежах відходили в минуле відносини, котрі були базовими довгий час. Так, зі знищенням рабства у суспільстві зникли і відносини раб–господар, з падінням кріпосного права зникли відносини поміщик–кріпосний. Утвердження демократії формально зробило особисті відносини рівними, хоча фактично це не зовсім так. Однак, ніхто не зможе довести, що в країнах сталої демократії від-

сутня формальна рівність в особистих відносинах. Ця рівність є, але є і певні проблеми, котрі суспільство повинно ще вирішити. Серед цих проблем, мабуть, найголовніша – зверхність в особистих відносинах з боку частини суспільства, яка має значні статки. Хоча потрібно підкреслити, що самі по собі значні статки не викликають зневажливого відношення до оточуючих. Тут вирішальну роль грає виховання особи і рівень загальної культури суспільства.

Українці, як і всі цивілізовані народи, також пройшли декілька рубежів на шляху трансформації особистих відносин. Серед найближчих – революційні події 1917–1920-х рр. і пов'язані з ними катаклізми, що залишили значний слід у взаємовідносинах українців. Дослідження трансформації і стану цих відносин дозволить глибше розібратися в ході розвитку нації, у становленні її

сучасного характеру і визначити напрямки впливу на відносини сьогодення.

У процесі такого дослідження дуже важливу роль грають мемуари і щоденники сучасників. Саме такий матеріал історики використовують у своїх дослідженнях. Звичайно, потрібно враховувати і суб'єктивізм авторів. Як зауважив Б. Антоненко-Давидович: кожний автор піддається впливу внутрішнього цензора, «того найстрашнішого цензора в самому авторі, який стільки погубив добрих задумів і нездійснених намірів» [1]. Але якщо подібний цензор задіяний не з метою спотворити реальність, то, в принципі, його втручання в процес написання мемуарів можна врахувати і в результаті отримати досить об'єктивну історичну картину. У той же час, автор статті, прочитавши значну кількість мемуарів, прийшов до впевненості в тому, що істинної на сто відсотків картини минулого немає в жодному з них. Часом шановані автори суперечать одне одному в оцінці стану особистих відносин в двадцяті роки. Мемуари пишуть люди, а вони проникнути у всі нюанси особистого спілкування не можуть, щось знають краще, у чомусь розбираються гірше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує чимало історичних досліджень, у котрих висвітлюються різні проблеми періоду 1920-х років [2]. У той же час автор не знайшов наукових робіт, які б достатньо розкривали роль мемуарної літератури у дослідженні історії особистих відносин на теренах української державності зазначеної доби.

Постановка завдання. Метою статті є спроба автора зробити свій внесок у висвітлення вказаної проблеми. Потрібно зауважити, що охопити аналізом всю мемуарну літературу по темі в одній статті неможливо, тому автор зупиниться тільки на тих працях, які, на його думку, найбільш відповідно висвітлюють особисті відносини у той час.

Виклад основного матеріалу. Мемуари містять чимало спогадів про спілкування в побуті, але тут слід врахувати, що спілкування на початку двадцятих років, коли нова економічна політика ще тільки розгорталася, а розруха ще тільки почала відступати, дещо відрізнялося від спілкування в середині двадцятих, коли сільське господарство України відновилося, а люди, у масі своїй, відчували покращення матеріального стану, але ще не відчували насування жахів колективізації та її наслідків.

Зокрема, К. Паустовський, який саме на початку двадцятих років мешкав в Одесі, залишив цікаві спогади про тодішні особисті відносини в

цьому українському місті. Він зауважує, що в ті часи очікування неприємностей було повсякденним станом людей [3, с. 12]. Це породжувало відповідні відносини. У спілкуванні одеситів окрім дотепних висловів були присутніми ще клятви і прокляття. Мода на клятви часто змінювалася. Все залежало від обставин навколишнього життя. Найбільш модною була тоді клятва «Щоб мені не дійти туди, куди я йду» [3, с. 14]. Клятва не була абстрактним перебільшенням, життя в місті в той час постійно породжувало небезпеку для громадян. Що стосується проклять, то вони носили в Одесі екзотичний характер. Можна навести одне, яке відносилось до конкретної особи: «Щоб ти перепився горілкою зі щурячою отрутою і здохнув у власній блювотині! І щоб ти бив ногами власну матір, стару гадюку, що породила такого вилупка і таку сатану! Щоб всі хлопці з Молдаванки наточили свої ножики і різали тебе на шматочки дванадцять днів і дванадцять ночей! Щоб ти горів вогнем і луснув від свого розтопленого жиру!» [3, с. 132]. Застосування такого прокляття свідчило не тільки про особисту лють, а і про стан відносин взагалі.

Нюанси особистого спілкування одеситів проявлялися і в численних чергах, які виникали всюди, де можна було добути продукти харчування. «Життя кожної черги було хоч і коротким, але захопливим. Черга жила карколомними чутками, анекдотами, раптовою панікою, насмішкватим обговоренням виказаної ким-небудь життєвої мудрості і, звичайно, скандалами. Вони вибухали неждано, як фугасні снаряди, але затихали поволі... Бійки траплялися не часто і носили безпечний характер взаємного штовхання в груди долонею» [3, с. 42]. Одесити в своїй масі не були агресивними, але за потреби могли відстояти свої інтереси. К. Паустовський наводить такий приклад. У довгій черзі стояв дідусь дуже лагідного вигляду. До черги підійшов молодик з метою якимось пролізти поза чергою. Він швидко закріпив лагідного дідуса і, відтіснивши його плечем, став попереду зі словами: «Я вибачаюсь!». Дідусь з лагідною посмішкою промовив: «Ні, це я вибачаюсь!», і з усієї сили вдарив молодика ліктем в сонячне сплетіння так, що той вилетів геть [3, с. 44]. У чергах стояли пересічні одесити і особисте спілкування відображало їхній характер. Однак, в Одесі були місця, де атмосферу відносин визначали не пересічні одесити, а досвідчені гендлярі. Паустовський згадує, що кожного разу після відвідування ринку він впадав в глухе роздратування «принижений

видовищем безсоромної жадоби, німецького жебрацтва, глузу над людською гідністю, тваринної брутальності і обману...». Письменник констатував: «До одеського базару я ніколи не бачив такого збіговиська в одному місці людської погані і злоби» [3, с. 119].

Читаючи спогади сучасників, можна зробити цілком аргументований висновок, що брутальність заповонила суспільство. Радянська традиція розповсюдила такий нюанс брутальності, як матюк, на ті кола суспільства, де він до війни і революційних подій, як правило, не вживався. Знаний вчений філолог Ю. Шевельов підкреслив у своїх мемуарах: «Матюк в СРСР став ознакою державної системи, хоч і не писаною, і тим більше неписаною, чим більше вживаною» [4]. Зокрема, вихований в інтелегентному середовищі Ю. Шевельов після того, як уже в двадцять роки почув вперше матюк, декілька днів «носив травму в душі» [4]. Практика особистого спілкування із залученням матірньої лайки стимулювалася жакливим побутом, коли в двадцятих роках в Харкові, тодішній столиці України, «потрапити на трамвай було подвигом і чудом, пасажири ... стояли притиснені один до одного без змоги поворухнутися, перелаюючися між собою, висіли на приступках вагонів, чекали без кінця на зупинках» [4]. За таких умов ввічливість у спілкуванні була практично неможливою. Обставини життя робили брутальними навіть людей, які за своїм становищем повинні були бути зразком ввічливості. Ю. Шевельов залишив опис особистого спілкування «старорежимного» професора колишнього харківського університету зі студентами у Харківському інституті народної освіти (ІНО). До студентів ІНО професор ставився «з огидою і зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якимось ніби висохлий, він сидів ... і кидав (студентам) речення на зразок такого: – Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що ви взагалі знаєте?» [4].

Цікаві свідчення залишила письменниця Д. Гуменна. В її розлогіх мемуарах «Дар Евдотей» описані особисті відносини українців на теренах існуючої тоді державності. Вона детально висвітлила особисті відносини в київській родині дрібних підприємців на початку НЕПу [5, с. 151–152]. Відносини з точки зору пересічного обивателя були зразковими, але вони не влаштували майбутню письменницю тим, що «У цій хаті книжок нема, ніякими складнішими інтересами не живуть, – порядні, чесні до йоти обивателі. І як же нудно тут! Чим дихати?» [5, с. 152].

Д. Гуменна характеризує особисті відносини студентів у Київському ІНО (до того – Київський університет) у середині двадцятих років (1924 – середина 1926 р). Вона навчалася на літературно-лінгвістичному факультеті, де «відразу стався між студентами різкий поділ на два полюси, що так і не наблизилися одні до одного аж до самого кінця. Одна група – «селоки» і «плебеї», а друга – «непмани» або «аристократи». До селюків належали діти села, вчителів, вони говорили між собою по-українському. А до «непманів» належав міський елемент, ті, що за час свого перебування в ІНО не перепустили через губу ні одного українського слова і дивилися на нас із явним презирством, як на нижчу інтелектуальну верству» [5, с. 185-186]. Поміж цими двома полюсами, «що навіть кивком голови не віталися», були студенти, які могли налагодити стосунки з обома «полюсами». Але, судячи з контексту, таких було небагато. Такий поділ залишився до самого кінця навчання. «Міські паничі і панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селоки» – скрізь і всюди – українською [5, с. 211]. Ці свідчення дають право говорити, що процес українізації фактично не торкався частини студентів ІНО і в певній мірі сприяв утворенню «полюсів» в студентському середовищі, що приводило до напружених особистих відносин. До речі, комсомольські збори в ІНО проводилися російською мовою. «Українською мовою «виступав тільки дехто» [5, с. 180].

Не менш цікаві відомості дає Д. Гуменна і про відносини в ці роки у колі київських письменників, що входили до «Всеукраїнської селянсько-батьрацької організації «Плуг». Вона запевняє, що на початку існування цього літературного об'єднання «не було жодної дистанції між «начальством» та «чорною масою», як завелось потім» [5, с. 187]. Про демократичність відносин письменників в першій половині двадцятих років говорить і в інших епізодах мемуарів Д. Гуменної. Зокрема, підкреслено, що навіть дуже самовпевнений столичний письменник С. Божко розмовляв з «провінційними» молодими київськими письменниками-початківцями без «бюрократичної дистанції». «Столична самовпевненість, опуклий апльомб і одночасно – яка юна атмосфера» [5, с. 191]. Хоч авторка підкреслює, що у відносинах письменників проявлявся «харківський» і «київський» стиль. Харківський – «бундючної, пихатої самовозвеличувальної пози», київський – «глумлива саркастична усмішка, ще й зухвала. Мовляв, все бачимо й знаємо, розуміємо,

але залишається тільки глумитися з вашої глупоти та ідіотизму» [5, с. 200]. Так, відомий професор М. Зеров зневажав тих, хто не володів іноземними мовами і не читав в оригіналі творів світової літератури. Він вважав таких людей неуками [5, с. 211]. Враховуючи те, що в літературу входило покоління, яке в масі своїй не могло знати іноземних мов і відповідно читати в оригіналі зарубіжні твори, особисті відносини між «неуками» і шанованим професором були відповідні. Д. Гуменна наводить приклад, коли до професора М. Зерова підійшов студент-початківець зі своїми віршами і проханням поради, професор «захисно підняв руки й перелякано вигукнув: «Ні, ні! Бога ради, звільніть мене від цих дохлих цуценят!» [5, с. 211]. У той же час Д. Гуменна підкреслює, що дуже талановитий поет П. Тичина в особистому спілкуванні з нею, як авторкою-початківцем, був дуже уважним і щиро ділився досвідом віршування [5, с. 245].

О. Семененко у спогадах «Харків, Харків...», котрі, як зазначив Ю. Шевельов, «написані з блиском» [4], свідчить про те, що ще наприкінці двадцятих років у відносинах робітник–керівник відчувався вплив минулих революційних подій. Він наводить діалог між директором великого харківського заводу і рядовим робітником. Робітник на «гужтранспорті» не вгледів за своєю конякою і вона почала пастися на газонах під вікнами кабінету директора. «Одчиняється вікно і сам директор кричить: – Що це за безобразіє. Забрать коняку, а того роззяву прогнати з заводу. Негайно – Чоловік спокійно дивиться на начальство й озивається: – Ти що там кричиш? Прогнати мене з заводу. Подумаєш. Ну й піду. Не пропаду без твого заводу. Єсть у мене шматок хліба і своя хата. А от тебе як проженуть, куди підеш? Пропадеш під парканом! Йй-бо, пропадеш» [6, с. 13].

Багату інформацію про особисті стосунки в колах української інтелігенції, особливо в середовищі студентства і українських письменників, містять спогади Г. Костюка «Зустрічі і прощання». Він свідчить, що на особисті відносини в колах українських письменників сильно впливала панівна ідеологія марксизму. З'явилися письменники ортодокси, які ретельно стежили за «чистотою риз» колег. Вони «свій ортодоксальний примітивний марксизм» доводили до абсурду, що прямо впливало не тільки на їх відносини з колегами, а й навіть на особисті відносини в родині [7, с. 79]. Один з таких молодих поетів, коли йому зауважили, що його вірші не поезія, а рифмована публіцистика, запозичена з партійних постанов, відпо-

вів, що справжній пролетарський поет не може видумати щось глибше і краще, ніж колективний розум партії. Г. Костюк написав декілька епіграм на творчість «пролетарського поета». Одна з них: «Думати не треба, – все вже ясно. Нам вказали шлях наш до мети. Лиш наказ виконувати вчасно і бадьоро крізь життя іти! Що нам батько, мати і дівчата, що нам сонце, квіти – йдемо вперед! Любим лиш машини й агрегати, так рече Микола Шеремет» [7, с. 157–158]. Звичайно, що особисті стосунки двох митців погіршилися. Такі, як М. Шеремет, серед українських митців, судячи з мемуарів, не були в більшості, але не були і виключенням. Безоглядна віра в мудрість правлячої партії була притаманна чималій кількості молодих літераторів. Серед них виділявся талановитий О. Корнійчук, який взяв за правило «думати і робити так, як хоче і наказує партія, бо вона є вищий закон» [7, с. 161]. Така позиція підірвала дружні особисті відносини Г. Костюка з О. Корнійчуком [7, с. 168].

Автор спогадів відобразив і таку форму особистого спілкування, як залицяння молоді в двадцяті роки [7, с. 87]. Зробив він це майстерно і, судячи зі всього, не викривляючи фактів. Його спогади дають чимало фактів, які свідчать, що їх автор в двадцяті роки міг вільно будувати свої особисті стосунки з іншими людьми і вірив в «світле майбутнє». Не викликає сумніву те, що Г. Костюк у середині двадцятих був лояльним до існуючої влади.

Не менш лояльним до влади був і В. Сосюра, який в автобіографічному романі «Третя Рота» торкається теми особистих взаємовідносин в українському суспільстві, зокрема, і того, що часом проблеми цих взаємовідносин в колі письменників вирішувалися за допомогою банальної бійки [8, с. 236]. Він майстерно передає іднотини в колі студентів робітфаку [8, с. 245–247], особисті відносини молоді в дошлюбний період [8, с. 223, 228], взаємовідносини молодого подружжя [8, с. 232–233]. З контексту твору видно, що автор вірить в пропаговане владою «світле майбутнє», в якому будуть ідеальні особисті стосунки між людьми, але в той же час бачить і болючі вади реального життя. Говорячи про «Третю Роту», слід підкреслити, що твір носить сповідальний характер. Відчувається, що автор щиро відображає події крізь призму своїх емоцій. Саме емоційний підхід до висвітлення тодішніх взаємовідносин робить виклад подій максимально сприйнятним.

Цікаві спостереження особистих відносин у двадцяті роки залишив Ю. Смолич, який був помітною фігурою в українському суспільстві. Його

спогади «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває», «Розповіді про неспокій немає кінця» стали знаковим явищем в українській літературі. Наведені чисельні факти спілкування української інтелігенції дозволяють відчутти життя тієї доби, і в той же час більш-менш компетентний читач помітить певну нещирість мемуариста. Досить точно з цього приводу висловився Г. Костюк: «Юрій Корнійович знав багато деталей тогочасного літературного і громадського життя. І він занотував дуже багато надзвичайно цінних фактів і подій. Але там, де йому хотілося, але не вільно було говорити правду, він інколи й спритно, а переважно невміло й скандально «викручується», пишучи явну неправду... Корективів живих свідків він не боявся, бо знав, що в тій дійсності ніхто не посміє виступити з правдивими корективами. Не посміє так, як не посміє правдиво висвітлити й сам Смолич... Він знав, що його неправда кинеється у вічі майбутнім читачам, і вони, маючи вже вказівку на джерела, таки дійдуть до правди. А такої дезавуації Юрій Корнійович не тільки не боявся, а напевне він її волів... Бо всі його вимушені крутість, завуальовування правди, а місцями може й навмисне вислужницьке базікання, все те лише свідчить, в якій моральній і правовій каламуті доводилося йому жити й писати» [7, с. 282]. Про «моральну і правову каламуть» в житті радянської доби говорить і наступний факт. В сімдесяті роки ХХ ст. видавництво «Дніпро» здійснило підписне видання шеститомника творів Ю. Смолича. У проспекті цього видання були заявлені назви творів, які ввійдуть у збірку і, зокрема, наголошувалося, що в шостий том збірки ввійдуть «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває», «Розповіді про неспокій немає кінця». Але, коли в 1973 році вийшов шостий том, в ньому цих творів не було. Розуміючи, що замовчати цей факт неможливо, можновладці вирішили помістити на першій сторінці шостого тому «Слово до передплатників», в якому пояснювали чому нема вказаних в проспекті творів. Пояснення було брехливим і відображало обставини тогочасного життя, коріння якого сягало двадцятих років, коли в Україні затвердилася влада більшовиків. Потрібно згадати, що Ю. Смолич написав і інші спогади про життя в радянській Україні. Зокрема, «Я вибираю літературу» [9, с. 543–766].

Сильною стороною спогадів Ю. Смолича з точки зору дослідника особистих відносин є те, що автор досить детально зупиняється на відображенні характеру взаємовідносин неординарних людей тогочасного суспільства. У цілому від-

чується, що автор хотів донести до читача дух тієї доби і взаємовідносини в колі письменників, схоже, відображені в цілому правдиво, звичайно з поправкою на неминучий суб'єктивізм, який у більшій або ж меншій мірі присутній у всіх спогадах, а також певні «крутість» і «завуальовування правди», викликані обставинами доби написання спогадів. Здається, що часом автор висвітлює особисті відносини письменників з позицій упередженості. Зокрема, коли він описує особисті відносини Аркадія Любченка [10, с. 80], то виникає враження, що внутрішній цензор Ю. Смолича тут перестарався. Але не можна не відмітити і того, що мемуарист все ж таки включив в свій огляд літературного процесу 20-х років і цього письменника, який на момент написання спогадів вважався запроданцем.

Слід підкреслити, що спогади Ю. Смолича написані майстерно, цікаво, без занудства, вони свідчать, що особисті відносини письменників були далеко не ідеальними, але в двадцять роки досить ширими, як правило, включали дружні застілля, дружні взаємні розігрування, спільний відпочинок тощо. Про це свідчить і Т. Масенко, який, зокрема, констатує, що відомий в ті роки письменник Сава Божко в особистому спілкуванні любив похизуватися своєю неординарністю. Так, він брав шматок сирого коропа, «грамів двісті, густо посипав сіллю, тут же з'їдав, щоправда, після доброго келиха горілки». Після чого гордовито випинав груди і промовляв: «Від цього також моя сила». Хто з оточуючих «раніш не вірив, що він з'їсть таку рибу та йшов об заклад, мусив тепер ставити горілку під Савчину «дику закуску» [11, с. 185].

Письменник Л. Копелев у своїх спогадах подає картину особистих відносин в Україні у двадцятих роках досить детально. Він свій підхід до максимального збереження істини у спогадах формулює так: «Розповідаючи сьогодні про те що і як я пам'ятаю, я впевнений, що новий історичний і моральний досвід не повинен заднім числом відоміювати ні подій, ні людей, ні моє тодішнє до них відношення. Не хочу нікого і нічого виправдовувати, але не хочу і звинувачувати безапеляційно» [12]. Л. Копелев пояснює, що не може погодитися з тими істориками і белетристами, які малюють тодішніх комсомольців, партійців і взагалі діяльних учасників розвитку країни – боязкими, жадібними обивателями, тупими і фанатичними дурнями-невігласами, або ж цинічними, безсоромними негідниками, кар'єристами, падкими до влади бузувірами, підступними інород-

цями [12]. Л. Копелев свідчить, що на початку двадцятих років у Києві його старший товариш пояснював молодшим школярам, що «українською розмовляють не тільки петлюрівці, але і всі селяни і багато робітників, що скаути, котрі в школі втікають з уроків української мови і насміхаються над українськими написами, вівісками і плакатами – є дурні і контри. Їх потрібно перевиховувати або ж бити морди» [12]. Тобто особисті відносини повинні були будуватися на основі нещадності до тих, хто не піддається перевихованню в понятті нової влади. У той же час мемуарист свідчить, що діти з інтелігентних родин проявляли в особистих відносинах підкреслену ввічливість до однокласників і навіть до молодших вони зверталися тільки на «ви» [12]. Торкається Л. Копелев і особистих відносин творчої молоді в Харкові, а також впливу обставин кінця двадцятих років на особисті відносини в родині «правовірного» комуніста І. Фріда, який працював слюсарем на одному із харківських заводів. У 1928 році І. Фріда було виключено з партії з таким формулюванням: «Чесний, принциповий комуніст, чуйний товариш, відрізняється щирістю, правдивістю... (але)... відмовився достатньо рішуче осудити допущену ним раніше велику політичну помилку. Хоч він і не вів опозиційної діяльності і виконував рішення XV партійного з'їзду, але, відмовившись правильно оцінити антипартійний, антирадянський характер опозиції, не може знаходитись в лавах партії» [12]. А справа була в тому, що ця, без сумніву, чесна людина вважала, що називати ворогами Леніна і здійсненої під його проводом революції, колишніх його близьких соратників, означає брехати, спотворювати історію. Його ж дружина – активний член правлячої партії, як тільки коханого чоловіка виключили з рядів ВКП(б), розірвала шлюб з ним і заборонила дітям спілкуватися з рідним батьком. І. Фрід поїхав працювати до Сибіру і неодноразово просив поновити його в партії, але відмовлявся визнати правдою історичну брехню. З приводу того, що кохана дружина його кинула в біді, говорив так: «Ну що ж вона права. Я сам її так виховав. Була тиха гімназисточка, донька лікаря, а я її в комсомол втягнув... Ми з нею з самого початку так звикли, щоб ніякої брехні – ні стільки, ні півстільки. Ні в особистих справах, ні в неособистих. Вона сказала партії, що порвала зі мною, значить так і повинно бути» [12]. З контексту видно, що між подружжям було взаємне кохання, але партія вимагала припинити подружнє життя. І вони припинили не ремствуючи. Так деформувалися особисті відносини під впливом обставин. Чесність

перед партією ставилася вище здорового глузду. Хоча, можливо, здоровий глузд з боку дружини і був присутнім – вона працювала завідувачкою відділу райкому партії і в разі відмови порвати стосунки з чоловіком була б звільнена з роботи, а дітей потрібно годувати. Але це лише припущення.

Мемуарист свідчить, що в школі, де він навчався, був старшокласник Шурка Лукашук – колишній ординарець Г. Котовського – одного із тогочасних візців для молоді. Шурка розповідав школярам про свого командира і таку історію. Якось у війну Котовський вислав розвідку до великого села, щоб в'ясувати, чи нема там супротивника. Розвідники зайшли тільки в крайні хати і повернулися з вісткою, що противника в селі нема. Котовці зайшли в село колоною з музикою поескадронно. А там їх зустріли вогнем кулеметів. Були значні втрати. Розвідники постали перед судом Котовського. Вирок був безапеляційний – розстріл. Серед засуджених був хлопець, якого Котовський виховував і любив як сина. Навіть комісар запропонував помилувати хлопця як неповнолітнього. Котовський не погодився, потім цілий тиждень ходив з заплаканими очима, дуже переживав [12]. Тобто проводилася в життя теза, що справа державна вище особистого почуття. Така лінія не могла не вплинути на особисті відносини молодих людей. Передусім – інтереси держави, власні інтереси – другорядні.

Згадує Л. Копелев і особисті відносини юнаків та дівчат в середині двадцятих років [12]. На літніх канікулах українська шкільна молодь розважалася веселими іграми. Так розвивалося особисте спілкування, яке несло в собі прикмети нової доби. Грали в фанти, коли по ходу гри потрібно було назвати того (ту), хто більше всіх подобається, з ким би хотів дружити, або ж в кого закоханий. Деякі називали два і, навіть, три імені. Автор коментує: «Мене це першого разу вразило як прикмета «нового побуту». В книгах, які я читав, закохувалися не так. Правда, нерідко зраджували. Але то були звичаї старого світу. У нас все повинно бути по-іншому» [12]. Обставини життя нав'язували молоді «нові» уяви про відносини, які є основою життя на землі. Слід зауважити, що автор спогадів відверто описує свої перші спроби спілкування з протилежною статтю і викладає свої тодішні роздуми щодо їхнього подальшого розвитку. А оскільки досвіду у нього не було ніякого, то він звернувся до свого ровесника, що вважався «дуже компетентним теоретиком у всіх сферах платонічного і тілесного кохання». Мемуарист

констатує, що його перше кохання було недовгим і він почав готуватися до нового [12].

Слід наголосити, що це був 1925 рік, коли теорія «вільного кохання» охопила своїм впливом молодь і породжувала в її колі відповідні відносини. Про це свідчить і Д. Гойченко, який у двадцять років був відданим прихильником «вільного кохання». Його роздуми про відносини в коханні чітко виражали тенденцію, що панувала серед частини молоді, схоже значної, у двадцять років. Він вважав, що шлюб не може довго залишатися щасливим тому, що почуття кохання швидко закінчиться, дружина «набридне», що може привести до трагедії. Тому краще не женитися, а залишатися послідовником «вільного кохання». При цьому Д. Гойченко спирався на власний досвід, коли він не раз розчаровувався у дівчатах, якими недавно захоплювався. Як би не подобалася йому спочатку дівчина, але з часом вона неминуче переставала подобатися і ставала для нього байдужою. Однак, життя внесло свої корективи і молодий чоловік відмовився від своїх поглядів на кохання і став прихильником створення традиційної постійної сім'ї [13]. Про поширення серед міської молоді «вільного кохання» і його негативний вплив на життя говорять в своїх мемуарах і П. Григоренко [14].

Чимало фактів про особисті стосунки людей містять мемуари І. Майстренка «Історія мого покоління». Так, тільки в цих мемуарах автор статті знайшов згадку про те, що концепція «про надлюдину, яким була пройнята передреволюційна література» проявлялася і в особистому спілкуванні деяких українців у двадцять років [15, с. 152].

І. Майстренко в своїх спогадах також дає матеріал, що свідчить про велику кількість психічних захворювань в середині двадцятих років серед покоління учасників революційних подій і відповідного впливу цього явища на взаємовідносини у суспільстві [15, с. 182]. Торкається автор і особистих взаємовідносин у правлячій партії. Він свідчить, що в другій половині 1920-х років в партії виникло «дворушництво», коли на зборах говорили і підтримували одне, а в душі і в спілкуванні з товаришами – інше [15, с. 164]. Це не могло не привести до того, що особисті взаємовідносини членів правлячої партії спотворювалися.

Цікаве спостереження особистих відносин подає в своїх спогадах П. Григоренко. Він на основі власного досвіду переконався, що особисті відносини членів правлячої партії напряму залежать від зайнятої людиною політичної позиції. Зокрема, не допускалися правлячою партією особисті нормальні відносини з «троцькістами».

Позицію «троцькістів» навіть не бажали слухати. Більше того, коли з боку «троцькістів» робилася спроба розпочати дискусію, противники Л. Троцького розпочинали бійку з політичними опонентами. П. Григоренко – людина прямодушна задався питанням: «Як же це так? Вони хочуть дискутувати, а я на них з кулаками» [14]. Це була підготовка свідомості до особистих відносин у подальшому, коли будь-яке відхилення від лінії Сталіна несло за собою остракізм з боку «правовірних».

Академік С. Єфремов ще у 1924 році помітив наростаючу тенденцію до суцільної недовіри в особистому спілкуванні. Якимось він мав розмову з жінкою, котра зайшла до нього з маленькою дочкою і простодушно розповідала про свої митарства. Як зрозуміло з контексту, С. Єфремов повірив їй і щиро співчував. Пізніше виявилося, що жінка служила в ЧК і виконувала дуже «брудні» завдання. Академік записав у щоденнику 5 лютого 1924 року: «По цій новині хожу як зварений, до пам'яті не дійду. Нікому не вір, бійся найпершого приятеля, найближчої людини у цьому нашому «раю» [16, с. 69]. У березні, коли подібна нова звістка про таємну службу в ЧК близької людини надійшла до С. Єфремова, він прийшов у відчай: «Коли цьому правда – страхіття, бо це гірше ніж зрада; коли не правда – так само страхіття, бо як же такі обвинувачення кидати можна. О, серед якої ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угорить ножа в спину? Не було гірших часів, та не було й більш падлючих» [16, с. 98]. Слід підкреслити, що щоденники С. Єфремова вміщують чималий матеріал щодо розвитку особистих стосунків у колі Академії Наук, де «плететься круг Академії павутина, кінці якої не знати в яких руках і не знати на яку потребу... гідко почувати себе в цій атмосфері доносів, брехень, пліток, поговору...» [16, с. 442]. С. Єфремов зазначає, що влада вважає, що «родинні і дружні зв'язки мусять порватися в угоду «державним (?) інтересам». Яким, кому потрібним? Дарма питати...» [16, с. 645]. Про «гнізда» секретних агентів ГПУ в провідних установах згадує С. Єфремов у запису 3 квітня 1924 року [16, с. 103]. Коментуючи ці записи, можна припустити, що на той час ЧК-ГПУ ще не часто втручалася у справи пересічних людей, а в колі національної еліти вже розкинула свої густі сіті. І, можливо, особисті відносини у цьому прошарку суспільства корегувалися державною спецслужбою. Вона враховувала амбітність цих людей і могла використовувати її для того, щоб

зіштовхувати особисті інтереси видатних вчених, позиція яких не влаштовувала владу. Цікаво, що мемуаристи, які у двадцятих були у дуже молодому віці, описують ці роки набагато оптимістичніше, ніж С. Єфремов, якому в цей час було далеко за сорок років. Його щоденники свідчать про більшу досвідченість в політиці, про більшу прозорливість порівняно з молодшим поколінням українських інтелігентів, котрі не мали достатнього життєвого і політичного досвіду і не могли ще розгледіти, куди веде правляча партія.

Згідно зі свідченням С. Єфремова, в українському селі у 1924 році особисті відносини були досить напружені навіть у середині родин [16, с. 135], а на 1928 рік «порізлилися люди, лютують одне на одного і як що трапиться, зараз підпалюють – хату, клуню, хлівець, а потім і сам горить, бо якийсь приятель і йому удружить» [16, с. 581]. У той же час, коли селяни намагаються об'єднатися, щоб заснувати незалежну кооперацію, або ж висунути своїх кандидатів до місцевих органів влади, то влада їх арештовує, не дозволяє розвиватися нормальним стосункам між селянами [16, с. 491]. Тобто обставини життя на селі стараннями влади не сприяли приязним особистим відносинам. Щоденники, без сумніву, об'єктивно відображають дійсність 20-х років і в тому числі особисті відносини людей. С. Єфремов, на відміну від багатьох інших, побачив тенденцію до створення атмосфери взаємної недовіри у суспільстві ще в двадцяті роки. І це є істиною. Не могли тридцяті стати жахливою добою в історії нашого народу без підготовки у двадцятих фундаменту для лицемірства, доносів, підозрливості та бачення у ближньому ворога. Щоденники академіка свідчать, що більшовики рішуче, нахабно, нещадно спотворювали особисті відносини людей. Відомо, що точка зору людини на соціальні відносини залежить від місця, яке вона займає на соціальній драбині. С. Єфремов був на високому щаблі цієї драбини і міг бачити те, що не могли бачити інші.

Відомий скульптор І. Гончар у своїх спогадах також відзначає напружений характер особистих відносин в українському селі на фоні підготовки політики колективізації [17, с. 60]. У той же час автор спогадів підкреслює гостинність українських селян, їхнє щире, шановне відношення до незнайомих людей, які зверталися до них по допомогу [18, с. 34]. Подібний стан відносин до подорожніх в українському селі відмічається і в інших мемуарах.

Спогади І. Гончара містять досить детальний опис розваг і особистих відносин молодих людей

[17, с. 60–61]. Мемуарист підкреслює різницю особистих відносин у селі і місті [18, с. 34].

Висновки. Таким чином, аналіз мемуарної літератури, дозволяє зробити висновок, що особисті відносини у 20-і роки ХХ ст. на теренах української державності набули нової якості. Зокрема, відмічається, що на початку двадцятих років у результаті буремних подій революції в суспільстві панувало відчуття постійного очікування неприємностей, що не могло не вплинути на особисті відносини людей. У певних прошарках суспільства основою особистих відносин стала жадібність. Тяжкі побутові умови населення стимулювали брутальність. Матірня лайка проникла у відносини у ті кола суспільства, де вона раніше не мала місця. Особисті відносини студентської молоді мали свої особливості: студенти – вихідці із села спілкувалися між собою українською мовою як рівні, студенти із родин так званих «непманів» спілкувалися російською мовою і уникали особистого спілкування з «селяками». Деякі виключення не змінювали загальної картини. Відносини між студентами і професорами також набули нових якостей. Професори у спілкуванні зі студентами часом проявляли зневажливість. У мемуарах відмічається, що в результаті впровадження в життя нової ідеології викривлялися особисті стосунки у колі письменників. Не можна обійти і того факту, що мемуари, котрі зазнали впливу державної цензури, містять, як висловився один із літераторів, і явну неправду. Автори свідчать, що в двадцяті роки зріли передумови жахливих явищ, які в повну силу проявилися в наступне десятиліття. У спогадах міститься чималий фактичний матеріал щодо проявів в житті суспільства так званого «вільного кохання». Торкаються автори мемуарів і взаємовідносин у правлячій партії. Вони свідчать, що вже тоді відносини в партії набували лицемірного характеру, нетерпимості до будь-яких думок, що не відповідали позиції владної верхівки. Особливе місце займають щоденники С. Єфремова. Якщо в спогадах В. Сосюри, Г. Костюка, Л. Копелева та інших двадцяті роки виглядають відносно вільними і такими, що давали надію на краще майбутнє, то С. Єфремов підкреслює наростаючу тенденцію влади до повного підкорення особистості. Він, завдяки своєму досвіду, бачив далі, ніж дуже молоді в двадцяті роки майбутні мемуаристи. До того ж слід врахувати, що спогади пишуться через багато років після подій. Людська пам'ять схильна дещо прикрашати минуле і це не може не відображатися в мемуарах. Тобто, з часом враження від пережитого дещо відрізняються від того, що

ми дійсно переживали в минулому. Щоденник же пишеться безпосередньо після подій і фіксує дійсні переживання автора на той час. Схоже, що щоденник більш точно описує стан відносин в суспільстві. Хоч і щоденникові записи мають свої недоліки – часом події, які в подальшому не мають відчутного впливу на життя, в них подаються як важливі для суспільства. У цілому ж, можна кон-

статувати – без використання дослідником мемуарів і щоденників неможливо точно передати стан людських взаємовідносин на будь-якому етапі розвитку нації. Саме мемуарна література дає можливість глибше, чіткіше відобразити розвиток особистих відносин українців. Надалі доцільно розглянути відображення в мемуарній літературі особистих відносин українців у 1930-і роки.

Список літератури:

1. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4003> (дата звернення: 10.02.2024).
2. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 800 с.; Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. 504 с.; Свистович С.М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2018. Том 29 (68) № 2. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 12.05.2021) та ін.
3. Паустовский К. Время больших ожиданий. Одеса : Маяк, 1977. 376 с.
4. Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkrugy_Spohady/ (дата звернення: 02.05.2024)
5. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
6. Семененко О. Харків, Харків... Б/м : Сучасність 1977. 240 с.
7. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 744 с.
8. Сосюра В. Третя Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.
9. Смолич Ю. Твори в 6 тт. Я вибираю літературу. Т.6. Київ : Дніпро, 1973. 767 с.
10. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва : Известия, 1971. 560 с.
11. Масенко Т. Роман пам'яті. Київ : Радянський письменник, 1970. 379 с.
12. Копелев Л. И сотворил себе кумира... URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010221> (дата звернення: 23.05.2024)
13. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10752> (дата звернення: 10.10.2024)
14. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... URL: http://belousenko.de/books/grigorenko/grigorenko_rats.pdf (дата звернення: 23.05.2024)
15. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1985. 417 с.
16. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. Київ : ЗАТ газети «Рада», 1997. 848 с.
17. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. Частина 5. 1991.
18. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. Частина 2. 1991.

Serhiienko S.Yu. REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS IN THE 1920's IN MEMOIRS

The article analyses fragments of memoirs examining the personal relationships of Ukrainians. The author based his research on the works objectively illuminating the mutual relations of people in the 1920s in his opinion. At the same time, it is noted that memoirs sometimes contain inaccurate information about the state of these relationships. It is emphasized that, according to the memories, relationships between people in the early 1920s were more tense than in the middle of that period. Based on the content of the memoirs, the author emphasizes that one of the results of wars and revolutions was the widespread brutality in personal relationships. The article presents the relationships between students of different social origins, and it is emphasized that students from the village communicated in Ukrainian. In contrast, those from the so-called "NEPman" families communicated in Russian. The author also highlights the problem of relationships between professors and students. The paper considers examples of the influence of the prevailing ideology on the relationships in the circle of novice writers, as well as on the relationships in the family. It is shown that the memoirists, who were still very young in the 1920s, built their relationships quite freely. It is noted that the memoirs highlight the personal relationships of Ukrainian youth in the premarital period, in particular, the influence of the theory of "free love" on young people. Special attention is drawn to the fact that in the 1920s, the opinion was

imposed on society that the interests of the state were higher than the interests of the individual. The memoirs also prove that during that period relationships in the ranks of the ruling party were marked by “double-dealing”, i.e., at meetings they expressed and supported one point of view, and in communication with comrades – another. The fact is given when the members of the ruling party used their fists instead of defending their views in an honest polemic. Judging by the memories, such a position was inspired by some of the party leadership. The author of the article emphasizes some differences between the testimony of memoirs and diaries and states that diaries are more accurate in recording events, but they sometimes exaggerate the importance of individual facts, which in the end turn out to be secondary. Memoirs may not always accurately reflect the course of events, which is a consequence of both human memory errors and a conscious desire to distort the truth. However, in general, they justifiably highlight key events in the life of society.

Key words: *personal relationships, memoirs, communication, events, students, society.*